

(Əvvəli ötən sayımızda)

Əvvəlcə həmin faktlara diqqət edək. S.Kasımoğlu yazır: “Xıdırəlləzdə hamı daha əvvəldən qurulan sallancağa minər. Bu davranışın əsasında kəl (keçəl – Ş.A.) olmamaq vardır. Çünki Xıdırəlləzdə sallancağa minməyən gənclərin başının kəl olacağına inanılır” [7, s. 58].

Bu məlumatdan aşağıdakılar aydın olur:

1. Xıdırəlləz bayramında gənclərin hamısı yelləncəyə minməli və yellənməli idi.

2. Kimsə yelləncəyə minməsə idi, onun başının tükü töküləcəkdir.

İndi bu ritual davranış aktlarının semantikasını incələməyə çalışaq:

a) Məndən aydın olur ki, yelləncəyə minmək adəti gənclərə aiddir. Gənclər dedikdə hələ ailə qurmamış kişi cinsinin nümayəndələri nəzərdə tutulur. Bu, o deməkdir ki, yelləncəyə minməyin gənclərin evlənməsi, cinsi həyatı, fallik gücü, erotik enerjisi ilə birbaşa bağlılığı var.

b) Yelləncəyə minməyənin başının tükü tökülür və o, keçəl olur. Buradan aydın olur ki, keçəl olmaq cinsi gücünü, evlənmək qabiliyyətini, seksual-fallik enerjisini itirmək deməkdir.

Yaşar Kalafatın topladığı materiallardan məlum olur ki, Türkiyənin Balıkesir bölgəsində keçəllərin yelləncəyə minməməsi inancı mövcuddur [6, s. 34].

Bu inanc da yelləncəklə bağlı adətin fallik güclə bağlı olduğunu təsdiq edir. Keçəllik – antiməhsuldarlığın, fallik gücdən məhrumluğun ifadəsidir. Burada keçəl adamın öz uşağının (övladının) olub-olmaması şərt deyil. Əsas odur ki, o, yelləncəyə minərsə, öz antiseksuallığını magik yolla başqa gənclərə ötürə bilər.

S.Qarayev bununla bağlı yazır: “Xızır fallik gücə sahib olan dövləndirici atanın təbiətlə qaynayıb-qarıxmış obrazıdır. Bu mənada kəl (keçəl – Ş.A.), Xızırın yelləncəyinə minmək onun fallik gücündən güc almaq semantikasını daşıyır ki, bu, şəxsi xədimliyin işarəsi olan kəllikdən (keçəllikdən) xilas edir. Əks təqdirdə fallik çatışmazlığın simvolu olan keçəllik aktuallaşacaqdır. Heç təsadüfi deyildir ki, dahi Nizami “Xosrov və Şirin” əsərində Xosrovun zıfif gecəsindəki cinsi davranışını Xızırın fəaliyyətinə bənzədir və yazır:

Qönçənin ucu ilə ox birləşib,

Oxunun ucu ilə ləlini hey dəşirdi.

Məgər şah Xızır, gecə isə zülmət idi ki, o, Dirilik suyuna balığı salırdı [4, s. 303].

Bu faktın özü də Xızırın fallik güclə əlaqəsini aydın şəkildə göstərir [10, s. 82].

Müəllifin bu fikrini təsdiq etməklə yanaşı belə hesab edirik ki, burada yelləncək elementinin özü də Xıdır Nəbi kultu ilə bağlı semantikaya malikdir və buna da münasibət bildirmək lazımdır. Bizə belə gəlir ki, yelləncək faktını Xıdır Nəbi və Novruz mərasimlərinin ümumi ideyası, ritual-mifoloji konsepsiyası müstəvisində dəyərləndirmək lazımdır. Novruz il dəyişməsi, yazın gəlişi mərasimi olduğu kimi, Xıdır Nəbi də eyni ilə il dəyişməsi ilə bağlıdır. Belə olmasaydı, bu bayramlar bir-birinə qovuşub vahid mərasim kompleksinə halına gələrdi. Bu cəhətdən belə düşünürük ki, yelləncəkdə yellənməklə Novruz tonqalının üstündən tullanmışın arasında ortaq mənə nöqtəsi var.

Tonqaldan tullanmış adam öz azar-bezarını tonqala tökür. Lakin fikrimizcə, məsələ təkcə bununla məhdudlaşmır. Burada tonqaldan tullanmaq bir fiziki-mənəvi fazadan o birinə keçməyi də bildirir. Məsələni daha sadə şəkildə izah etməyə çalışsaq, söyləməliyik ki, burada üç hərəkət mərhələsi var:

Birincisi, hələ tonqaldan tullanmamış, azar-bezarlı köhnə insan və onun olduğu köhnə məkan-zaman;

Xıdır Nəbi obrazının kosmoqonik kişi başlanğıcı funksiyası

(Səfa Qarayevin yaradıcılığı əsasında)

İkincisi, köhnə məkan-zaman durumundan təzə məkan-zaman durumuna tullanmaq yolu ilə keçid prosesi;

Üçüncüsü, tonqaldan tullanandan sonra odla təmizlənmiş insanın olduğu yeni məkan-zaman rejimi.

Beləliklə, məsələnin mahiyyəti keçid prosesinin hərəkətlə, məkəndəyişmə ilə həyata keçirilməsidir. Belə hesab edirik ki, Xıdır yelləncəyində yellənmək də eyni funksiyanı ifadə edir. Gənclər “Xıdır yelləncəyi”ndə yellənməklə Xıdır bərəketi ilə mayalanır və bununla da (köhnə) yeniyetməlik durumundan evlənməyə hazır oldurları yeni duruma keçirlər.

Xızırın fallik gücə sahib dövləndiricilik funksiyası ilə bağlı S.Qarayev Xıdır Nəbi mərasimində oxunan nəğmədən bir bəndə müraciət edərək, onu aşağıdakı kimi şərh edir: “XızırXızır düzgün münasibətin qurulmadığı halda fallik çatışmazlığın ortaya çıxması ilə bağlı inancın elementləri Naxçıvan ərazisində toplanılan aşağıdakı mətndə də simvolik şəkildə əks olunmuşdur:

“Çatma, çatma çatmaya,

Çatma yerə batmaya,

Xızırın payın kəsənin

Ayağı yerə çatmaya” [11, s. 44].

Məlum olduğu kimi, ayaq da fallik simvollarından biridir. Təsadüfi deyildir ki, bir çox arqo deyimlərdə cinsi davranışların “ayaqla” ifadə olunmasından bəhs olunur. Bəzən isə “qıçı şışmək” [13], “orta qıçı ağırmaq” [9, s. 104] ifadələrində olduğu kimi “ayaq”, “qıç” cinsiyyət orqanını işarələyir. Bu mənada yuxarıda təqdim etdiyimiz uşaqların papaq atıb pay yığması zamanı oxuduqları “Xızırın payın kəsənin Ayağı yerə çatmaya” ifadəsində də “ayağı yerə çatmaq” fikri ilə fallik çatışmazlıq arzulandığı məlum olur. Yəni Xızırın payını kəsənlərə “çatma yerə batmaya”, “ayağı yerə çatmaya” formasında simvolik olaraq xədimlik arzulandırılır. Bu da özlüyündə Xızırın yelləncəyində yellənməyə görə ortaya çıxan “keçəllik” motivi ilə eyni semantikaya malikdir” [10, s. 83].

Müəllifin bu fikri Naxçıvan bölgəsindəki nəğmədə olan “Xızırın payın kəsənin Ayağı yerə çatmaya” misralarının Gəncə bölgəsindəki “Kim Xızır payın verməsə, Əri yanında yatmaya” [1, s. 63] variantı ilə tam şəkildə təsdiq olunur.

S.Qarayev Xıdır Nəbi gecəsində oğlan uşaqlarının evlərə pay yığmaq üçün Xızır Nəbinin adından papaq atmasını da Xızır Nəbinin fallik gücə malik dövləndiricilik funksiyası ilə əlaqələndirir. Müəllif burada fallik gücün, dövləndiricilik funksiyasının birbaşa deyil, gizli şəkildə ifadəsinə, məsələni, kişi cinsini simvollaşdıran papaq vasitəsilə ifadəsinə diqqət yetirərək yazır: “Oğlan uşaqlarının papaq və torbayla evlərdən payıyıqma davranışı kişi başlanğıcının fallik dövləndirici təbiətini simvolizə edən Xızırın davranışının imitasiyasıdır... Bu, həm Xızırın gizlin gəlişi, həm də oğlan uşaqlarının gizlənməklə papaq, torba atmalarının fallik məzmunu malik olmasını göstərir. Yəni onlar ortaq semantikamı paylaşır” [10, s. 83].

S.Qarayev Xıdırəlləz mərasimi ilə bağlı faktlara müraciət edib, onlarda da XızırXızırın fallik gücə sahib dövləndiricilik funksiyasının ifadəsini görmüşdür. Həmin faktlara diqqət edək.

Y.Kalafat Türkiyənin Sarıqamış bölgəsində Xıdırəlləzdə “duzlu çörək” de-

yilən bir adətdən bəhs edir. İki dilimdən ibarət bu çörəyin bir tikəsini niyyət tutan subay qız özü yeyir, başqa dilimini isə onun yastığının altına qoyurlar. Qız səhər yuxudan durduqdan sonra onun gecə gördüyü yuxunu yozurlar. Növbəti gün çörəyin o bir dilimini qarğaların görə bildiyi bir yerə qoyulur. Daha sonra qarğanın uçaraq çörəyi hara apardığına baxılır və bununla da yuxu görən qızın həmin tərəfə gəlin gedəcəyi düşünülür [5, s. 307]. Bu faktı psixanalitik təhlil müstəvisinə gətirən S.Qarayev yazır: “Bu inancdan da görünür ki, “Xıdırəlləzdə” qızlar “duzlu çörək” yeyib yatmaqla, yəni gecə vaxtı ərə getməklə bağlı talelərini öyrənmək istəyirlər. Ümumilikdə, möhz Xıdır Nəbi bayamında ərə getmək və ya evlənməklə bağlı problemlərin müzakirəsinin özü də bu bayramdakı yaradılış semantikalı cinsi münasibət simvolikasının aktuallığını göstərir. XızırXızırın fəaliyyəti ilə fallik-dövləndirici funksionallıq işə düşür ki, subaylar da bu yaradılış semantikalı zaman kəsimində öz talelərini həll etmək istəyirlər” [10, s. 82].

Doğrudan da, “duzlu kökə” ayininin Xıdırəlləz bayramında icra olunması bu ayinin semantikasının Xızır ilə bağlı olduğunu göstərir. Ayinin qızın ərə getmək istəməsi ilə bağlı olması onun əsasında fallik Xıdır Nəbi kultunun durduğunu göstərir. Çünki Xıdırəlləz gecəsində taleyi verən, yazan Xıdır Nəbidir. Bu halda ondan istənilən gələcək nişanlı, ərə olduğu üçün Xıdır Nəbi bu ayinə özünün, təbi ki, fallik gücü ilə bərəket verir.

Burada bir maraqlı nöqtə də var. Türkiyədə Xıdırəlləzdə icra olunan bu ayin Azərbaycanda da eyni ilə Axır çərşənbə gecəsində icra olunur. Bu, bizə Azərbaycan Novruz kompleksinə aid olan ayinin Xıdır Nəbi kultu ilə bağlı olduğunu düşündürməyə əsas verir.

M.Özarslan yazır: “Xıdırəlləz günü Həzrət Xızırın gəlişini gözləyən qızlar, özlərini bir kəsə tanıtmadan qibləyə doğru olan yeddi və ya doqquz qonşu evin qapısını döyürlər. Sonra da ata minibmiş kimi, ağaca minib dörd yol ayrıcında Xızır gözləməyə başlayırlar. Qapısı döyülən qonşular da bu vəziyyəti bildiklərinə görə “Allahım, qapımızı döyən qonşuların qismətini aç” – deyərək dua edirlər” [12, s. 207].

S.Qarayev bu faktı belə şərh edərək yazır ki, “burada da qızların fallik-dövləndirici funksiyasını yerinə yetirən Xızır ilə münasibət əsasında ərə getmək istəyi təəcəssüm olunmuşdur... Əzrum ərazisindən təqdim olunan inancda evdə qalan qızların yalançı ata minərək Xızır gözləməsindən bəhs olunurdu. Naxçıvan ərazisindən toplanılan etnoqrafik məlumatda isə Xızırın atını sürətlə çaparaq bərəket paylamasından söhbət gedir. Burada Xızırın bərəket paylaması onun fallik-dövləndirici təbiətini təəcəssüm etdirir. Bu kontekstdə qızın atına minərək Xızır qarşılamaşı fallik gücə malik sakral kişi ilə görüşünü təəcəssüm etdirir. Xalq təfəkküründə mövcud olan “bənzer bənzerini törəder” prinsipi Xızır ilə bu simvolik görüşün qızların bəxtlərinin açılmasına səbəb olacağı ilə bağlı inanc formalaşdırmışdır” [10, s. 82].

İşin elmi nəticə və yenilikləri: Müəllifin yanaşması ilə razılışaraq bildiririk ki, burada XızırXızırın fallik dövləndirici funksiyası daha açıq şəkildə təəcəssüm olunmuşdur. Ərə getmək istəyən qızların Xıdır Nəbini gözləməsi Xızırın birbaşa

kişi, dövləndirici funksiyası ilə bağlıdır. Ər axtaran qızlar Xızırın görüşünü gedirlər. Bu halda Xızır onların eyni zamanda gələcək nişanlılarını təəcəssüm etdirir. Beləliklə, S.Qarayevin tədqiqatının və ondakı faktların təhlili göstərdi ki, Xızır Nəbi obrazı eyni zamanda kosmoqonik kişi başlanğıcı funksiyasının daşıyıcısı

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Məqələnin nəzəri əhəmiyyəti bu işdən bayramlar haqqında aparılacaq başqa tədqiqatlarda nəzəri qaynaq olaraq istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə ali məktəblərdə mərasim folklorunun tədrisi prosesində praktiki vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənleşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. IX cild. Gəncəbasar folkloru Tərtib edənlər: H.İsmayilov, R.Quliyeva. – Bakı: Səda, – 2004, – 521 s.

2. Azərbaycan folkloru antologiyası. XVI cild. Ağdaş folkloru Toplayıb tərtib edənlər: İ.Rüstəmzadə. – Bakı: Səda, – 2006, – 495 s.

3. Boratav, P.N. Türk folkloruna dair 100 sual P.N.Boratav, – tərc. ed., ön sözün, qeyd, izah və şərhərlərin müəllifi: S.Əliyeva, el. red. S.Rzasoy. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. 336 s.

4. Gəncəvi, N. Xosrov və Şirin Tərcümə edən Həmid Məmmədzadə N.Gəncəvi. – Bakı: Elm nəşriyyatı, – 1981, – 374 s.

5. Kalafat, Y. Balkanlardan Uluğ Türküstana türk halk inancları, III-IV c. Y.Kalafat. – Ankara: Berikan, – 2006, – 556 s.

6. Kalafat, Y. Türk Kültürlü Halklarda Hz. Hızır'dan Sultan Nevruz'a Y.Kalafat. – Ankara: Berikan Yayınevi, – 2011, – 218 s.

7. Kasımoğlu, S. Türkiyə'de 2005 Yılında Yaşayan Geleneksel Kutlamalar S.Kasımoğlu. – Ankara: Gazi Üniversitesi Thbmer Yayını, – 2005, – 208 s.

8. Koroğlu dastanı Azərbaycan dastanları. 5 cildə, IV c. Tərtib edəni M.H.Təhməsinib. Yenidən işləyib nəşrə hazırlayanlar Ə.Cəfərli, H.İsmayilov, S.Axundova. – Bakı: Çıraq, – 2005, – 544 s.

9. Qaraca, R. Azərbaycan arqo deyimləri R.Qaraca. – Bakı: Alatoran, – 2016, – 199 s.

10. Qarayev, S. Novruzda yaradıcı cinsi davranışların simvolikasını: Xızırın gecələr bərəket paylaması və papaqatmanın psixanalitik semantikasını “Dədə Qorqud” jur., – 2019, – № 4, – s. 78-92

11. Orucov, A. Naxçıvanda bayram və mərasimlər (ənənə və müasirlik) A.Orucov, E.Yurdoğlu. – Naxçıvan: Əcəm NPB, – 2018, – 144 s

12. Özarslan, M. Erzurum'da Hıdırellez ile İlgili İnançlar ve Kimi Uygulamalar Türkbilgi, – 2000 (1), – s. 203-208

13. Türk Əli, B. Azərbaycan arqo sözlüğü (türk dilində qəbahətli sözlər), (2008). <https://turuz.combooktitleazerbaycan-arqo-sozluyu> s 82

14. Uca, A. Türk Toplumunda Nevruz II. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, – 14 (2010), – s. 151-182

Şakir Əlif oğlu ALBALIYEV
AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent,